پیشینه‌ی نمایش در ایران

نمایش‌های سیاه‌مشق در دوره‌ی زندیه

□ سمیه یزدان‌پناه

«پیشینه‌ی نمایش در ایران» در شماره‌ی ۴ به نمایش‌های سیاه‌مشق می‌پردازد که در دوره‌ی زندیه در ایران اجرا می‌شده‌اند. این نوع نمایش‌ها که در آن با حرکت دست بر روی کاغذ سیاه‌مشق، داستان‌هایی خلق می‌شد، در بازارهای شهر و میان مردم عادی رواج داشت. در این مقاله، ویژگی‌های این هنر، نحوه‌ی اجرا و نمونه‌های باقی‌مانده از آن بررسی می‌شود.

«نمایش» در ایران، واژه‌ای است که امروز به هر اجرای صحنه‌ای گفته می‌شود، از تئاتر و سینما گرفته تا تعزیه و نمایش‌های خیابانی. اما در دوره‌ی زندیه (۱۱۷۹–۱۲۰۹ ه.ق) چنین تعریفی وجود نداشت. مردم عادی در بازارها، قهوه‌خانه‌ها و میدان‌های شهر شاهد نوعی اجرا بودند که با دست و قلم سیاه‌مشق روی کاغذ انجام می‌شد. این هنر کمتر شناخته شده است اما در میان مردم آن روزگار محبوب بود و می‌توان آن را پیشینه‌ی برخی از اشکال نمایشی امروز دانست.

در این مقاله، ابتدا ویژگی‌های سیاه‌مشق به عنوان یک هنر نمایشی بررسی می‌شود. سپس نمونه‌هایی از آثار باقی‌مانده و روایت‌های شفاهی معرفی می‌شود. در پایان، جایگاه این هنر در تاریخ تئاتر ایران و تأثیر آن بر نمایش‌های امروز بررسی می‌شود.

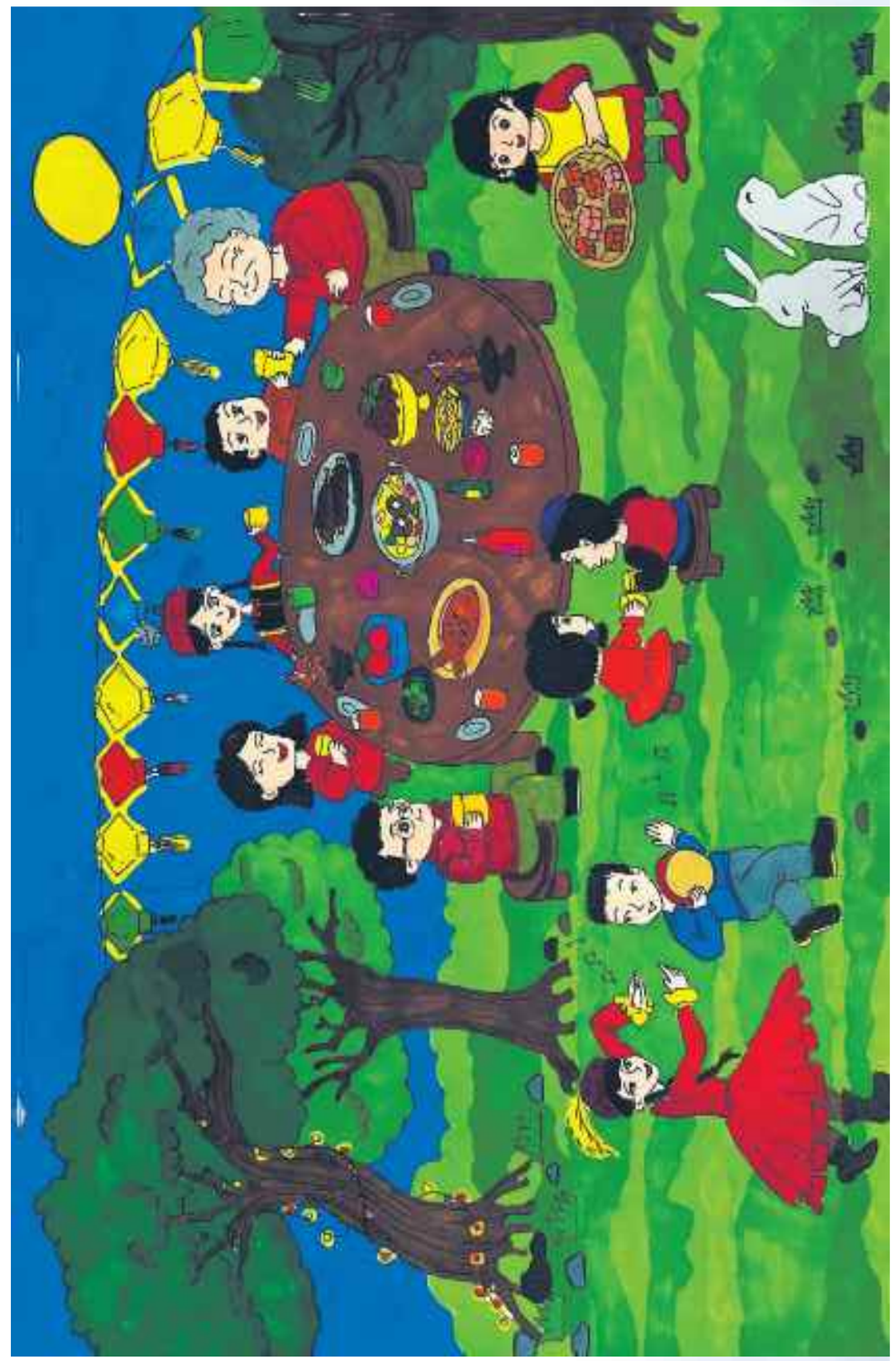

شماره: ۸۳۰۰۲۸ / عنوان: سیاه‌مشق و نمایش / تاریخ: ۲ ژوئن ۲۰۲۴ / صفحه: ۴ / قطع: ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر / جنس: کاغذ سفید و مرکب / شماره‌ی اثر: ۵۵۹۳۰۶۲ / مجموعه: مجموعه‌ی سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی / شماره: ۸۸۳۰۰۰۰

«جاده و باغ در بهار» • سیاه‌مشق روی کاغذ • قلم‌مو و مرکب • ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر • مجموعه‌ی موزه‌ی هنرهای نمایشی (بخش سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی : بازسازی مدرن/ ۱۳۹۱)

این اثر، که در بهار ۱۳۹۱ در بازسازی موزه‌ی هنرهای نمایشی ساخته شد، نمونه‌ای از سیاه‌مشق‌های دوره‌ی زندیه است که در آن چند نفر در یک باغ روستایی مشغول خوردن غذا، نواختن ساز و گفتگو هستند. پس‌زمینه‌ی اثر با چند خط ساده نشان داده شده و تمرکز کامل بر چهره‌ها و حرکت دست‌هاست. این ویژگی نشان می‌دهد که هنرمند قصد داشته است فضای یک مجلس خانوادگی را در چند دقیقه روایت کند. در گوشه‌ی راست، یک نوازنده با تنبور دیده می‌شود که نشان می‌دهد موسیقی بخش مهمی از آن مجلس بوده است.

«باغ و باغبان» • سیاه‌مشق روی کاغذ • قلم‌مو و مرکب • ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر • مجموعه‌ی موزه‌ی هنرهای نمایشی (بخش سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی : بازسازی مدرن/ ۱۳۹۱)

«مجلس عروسی در دهکده» • سیاه‌مشق روی کاغذ • قلم‌مو و مرکب • ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر • مجموعه‌ی موزه‌ی هنرهای نمایشی (بخش سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی : بازسازی مدرن/ ۱۳۹۱)

«باغ و باغبان» • سیاه‌مشق روی کاغذ • قلم‌مو و مرکب • ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر • مجموعه‌ی موزه‌ی هنرهای نمایشی (بخش سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی : بازسازی مدرن/ ۱۳۹۱)

«فضانورد در سفر به ماه» • سیاه‌مشق روی کاغذ • قلم‌مو و مرکب • ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر • مجموعه‌ی موزه‌ی هنرهای نمایشی (بخش سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی : بازسازی مدرن/ ۱۳۹۱)

«باغ و باغبان» • سیاه‌مشق روی کاغذ • قلم‌مو و مرکب • ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر • مجموعه‌ی موزه‌ی هنرهای نمایشی (بخش سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی : بازسازی مدرن/ ۱۳۹۱)

«باغ و باغبان» • سیاه‌مشق روی کاغذ • قلم‌مو و مرکب • ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر • مجموعه‌ی موزه‌ی هنرهای نمایشی (بخش سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی : بازسازی مدرن/ ۱۳۹۱)

در سیاه‌مشق‌های باقی‌مانده از دوره‌ی زندیه، چند موضوع تکرار می‌شود. یکی از آن‌ها زندگی روستایی است. در چند اثر، مردم در باغ غذا می‌خورند و موسیقی می‌نوازند. در یکی دیگر، کشاورزی در مزرعه دیده می‌شود. موضوع دیگر سفر است. در یکی از آثار، فضانوردی با کلاه و لباس فضایی در حال سفر به ماه است. این موضوع برای مردم آن روزگار که هرگز از شهر خود بیرون نرفته بودند، بسیار جالب است. شاید هنرمند با دیدن تصاویر یا شنیدن داستان‌هایی درباره‌ی سفر، این صحنه را کشیده باشد.

در برخی از آثار، چند صحنه در یک کادر کنار هم قرار گرفته‌اند. مثلاً در یک اثر، سه مرحله‌ی یک مجلس عروسی از آمدن مهمانان تا شروع غذا در یک کادر دیده می‌شود. این شیوه شباهت زیادی به کمیک‌استریپ امروز دارد. شاید این شیوه برای نشان دادن گذر زمان یا تغییر حالت مردم به کار می‌رفته است. در برخی از آثار، خط‌ها بسیار ساده‌اند و تنها چند خط برای نشان دادن یک چهره یا یک درخت کافی است. این سادگی نشان می‌دهد که هنرمند تجربه‌ی زیادی در این کار داشته است.

«مجلس عروسی در دهکده» • سیاه‌مشق روی کاغذ • قلم‌مو و مرکب • ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر • مجموعه‌ی موزه‌ی هنرهای نمایشی (بخش سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی : بازسازی مدرن/ ۱۳۹۱)

«باغ و باغبان» • سیاه‌مشق روی کاغذ • قلم‌مو و مرکب • ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر • مجموعه‌ی موزه‌ی هنرهای نمایشی (بخش سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی : بازسازی مدرن/ ۱۳۹۱)

«فضانورد در سفر به ماه» • سیاه‌مشق روی کاغذ • قلم‌مو و مرکب • ۲۰ × ۳۰ سانتی‌متر • مجموعه‌ی موزه‌ی هنرهای نمایشی (بخش سیاه‌مشق‌های موزه‌ی هنرهای نمایشی : بازسازی مدرن/ ۱۳۹۱)